

ворогів, крім того, в них зосереджувалися приватні господарства, що належали проживаючим тут військовим. Замки будувалися окремими феодалами і були засобом оборони, головним чином приватних феодальних володінь, і їх господарськими центрами.

В. И. ДОВЖЕНОК

О типах городищ Киевской Руси

Резюме

Древнерусские поселения делятся на несколько типов, в соответствии с социальными группами населения, которым они принадлежали. Четких границ между этими группами не было, в каждом из них жило население с разными социальными функциями, но в основном их можно подразделить на города — центры ремесла, торговли, культуры и политические центры, села — места проживания феодально зависимых и лично свободных смердов, феодальные замки — центры феодальных владений, сторожевые грады — пункты государственной обороны. Последние два типа поселений наиболее ярко отражают существо социальных и политических отношений в Киевской Руси. Причем функции обоих типов нередко совпадают. Многие феодальные замки выполняли роль сторожевых град и наоборот.

Раскопки таких городищ, как Княжа Гора и Девич-Гора на Роси, Райковецкое городище на Гнилопяти, городище у с. Городище в бассейне Горыни и другие поселения позволяют воссоздать характерные черты феодальных замков. Они были рассчитаны для размещения на их площади жилищ феодала, его челяди, вотчинной администрации, дружинников, зависимого земледельческого населения — закупов.

Главной отраслью хозяйства феодального двора было земледелие, что засвидетельствовано многочисленными находками сельскохозяйственных орудий. Анализ характера жилищ и находок, обнаруженных на городищах, позволяет считать основным контингентом населения многих древнерусских городищ закупами, известными по «Русской Правде».

Сопоставление сведений «Русской Правды» с археологическим материалом хорошо это подтверждает.

Городища, являющиеся остатками сторожевых городов, располагаются преимущественно на границах Киевского государства или естественных рубежах, игравших важную роль в обороне Руси. Их функция и значение отражены в известном летописном рассказе о строительстве городов Владимиром Святославичем. Линии городищ по Суле, Роси и Днепру представляли собой системы обороны, в которых каждому из укрепленной линии отводились определенные задачи по обороне. Городища, которые составляли эти линии, были взаимосвязаны между собой и несли оборону на своих участках. К этому типу городищ относятся Воинское (древний Воишь) и Щучинское городища (древний Чучин и другие). Население их состояло преимущественно из дружинников и других лиц, осуществлявших оборону страны.

Є. М. ПЛАМЕНИЦЬКА

Дослідження Кам'янець-Подільського замку

Серед оборонних башт Кам'янець-Подільського замку дві, що стоять з його північного боку, Рожанка та Лянскоронська, привертають увагу незвичайною формою завершень: цегляною аркатурою на кам'яних кронштейнах та конусоподібним куполом. Тривалий час появу таких завершень, що нагадують східний головний убір, приписували туркам, які перебували в місті з 1672 до 1699 р.

Про заснування цих башт єдиної думки в науковій літературі не було. Сумнівні викликала дата, вміщена наприкінці латинського напису на кам'яній плиті, вмурованій над східним вікном третього ярусу башти Рожанки. Певний час вважали, що тут стоїть дата 1505, і тому, перекладаючи текст напису, дослідники припускали, ніби засновником башти був Креслав з Курозвенк — біскуп Куявський, який помер у 1503 р.¹

¹ Antoni J. Zameczki Podolskie na kresach multańskich. Wyd. 2 przerob. Warszawa, 1880, стор. 32, 33; В. Гульдман. Памятники старины в Подолии. Каменец-Подольский, 1901, стор. 237; A. Prusiewicz. Kamieniec Podolski. Szkic historyczny. Kijów—Warszawa, 1915, стор. 98.

Але дату в останньому рядку можна читати і як 1707. Це підтвердилось, коли у 1927 р. напис сфотографували за допомогою телеоб'єктива. Отже, вірогідним стало припущення, що Рожанка була збудована на кошти Креслава в кінці XV або на початку XVI ст., а у 1707 р. реставрована. На підставі останньої дати та за характером архітектурно-декоративних деталей П. Юрченко відніс її заснування до 1707 р.² Згодом саме ті ознаки дали можливість Г. Логвину вважати, що лише декор башти слід пов'язувати з пізнішим будівельним періодом³.

Таким чином, розбіжність в датуванні, а саме — XV ст., 1505 р. та 1707 р., — примусила автора звернутися до писемних, графічних та архітектурно-археологічних джерел.

Дослідження башти Рожанки проведено у 1964—1966 рр. На той час ми дійшли висновку, що вона заснована в другій половині XV ст.⁴ У 1968 р. були обстежені окремі фрагменти споруди та проведені археологічні розкопки навколо та всередині пам'ятки. Додаткові дослідження (архітектурно-археологічний обмір, розчистки та зондажі) виконувались у 1971—1972 рр. * Було закладено шість шурфів, три розкопи, зроблено п'ять розчисток та 68 зондажів. На підставі зібраних матеріалів стало можливим відтворити історію будівництва башти та реконструювати її первісний вигляд.

Першим архівним документом, що знайомить нас з Кам'янець-Подільським замком, є його опис 1494 р., який складено під час передачі замку новому старості Станіславу з Ходчі⁵. Слід зазначити, що тяжке економічне становище Поділля після чергового нападу татар знайшло відбиток у цьому документі. Ось чому його автор в основному приділяє увагу господарському стану замку, де, як він каже, «нема ніякого запасу, ані м'яса, ані борошна, ані овочів, ані збіжжя, ані шматочка хліба, ані міри солі, ані пива, ані меду, ані корму коням... майже всі будівлі зруйновані, знищені, спустошені, всі кутки порожні, так що сором це писати чи казати про такий визначний замок»**. Поряд з досить докладним описом будівель, що належали до замку, відомості про його оборонні споруди дуже лаконічні. Є лише згадки про те, що всі башти стояли без дахів, але скласти уявлення про їх кількість, а тим більше вигляд, або з'ясувати, які назви вони мали, з цього опису важко.

У 1544 р. під час значних будівельних робіт, які проводив тут протягом кількох років військовий інженер та королівський архітектор Претфес, було складено інший, надзвичайно цінний документ⁶. З нього можна дізнатись про планування замку, оборонні споруди, їх назви, вигляд, який вони мали на той час, а також про намічені будівельні заходи. Часом автор опису надто детально спиняється на окремих спорудах, навіть вказує кількість залізних прутів на віконних ґратах. На жаль, про башту Рожанку відомості мізерні⁷. Зазначено лише, що

² П. Г. Юрченко. Кам'янець-Подільський замок. — Архітектурні пам'ятники. Збірник наукових праць. К., 1950, стор. 113.

³ Г. Н. Логвин. Архітектура України періоду формування української народності (XIV—XVII ст.). — Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період). К., 1957, стор. 71.

⁴ Е. М. Пламеницька, І. С. Винокур, Г. М. Хотюн, І. І. Медведовський. Кам'янець-Подільський (історико-архітектурний нарис). К., 1968, стор. 68.

* Археологічними дослідженнями керував І. С. Винокур. В розкопках брали участь студенти Дніпропетровського університету (керівник І. Ф. Ковальова). Дослідження 1964—1966 рр. виконувались за участю архітектора НДІТІ м. Києва А. Д. Тюпича; дослідження 1971—1972 рр. — за участю архітектора УСНРВУ С. А. Буркацького.

⁵ Опис подільських замків 1494 р. — Записки наукового товариства ім. Шевченка, т. VII, кн. 3. Львів, 1895, стор. 1—18.

** Користуючись нагодою, висловлюю щире подяку Г. К. Швидько за переклад з латинської мови цього опису та напису на плиті, про що буде далі.

⁶ Regestr wszego budowania wokrag i zewnatrz zamku Kamienieckiego... Roku 1544. Див. А. Jablonowski. Zamek Kamieniecki u schyłku pierwszej polowy XVI wieku — Przegląd Bibliograficzno-archeologiczny, t. II, 1882, стор. 11—30.

⁷ Там же, стор. 15, 25.

«...біля тої вежі малої є вежа сьома, зветься Рожанка, здавна поставлена та змурована» і «...від тої башти Малої до вежі Рожанки...»*.

Перше її зображення належить до 1633 р.⁸ (рис. 1,1). На схематичному малюнку невідомого автора місто та замок показані з північного заходу. Серед кількох зображених башт одну — циліндричну з конусоподібним дахом можна вважати Рожанкою.

На плані міста та замку — найдавнішому кресленні, зробленому напередодні здобуття Кам'янця-Подільського турками у 1672 р., Рожанка кругла і стоїть на перетині трьох мурів: двох, що підходили до неї з півдня та півночі, з боку поля, і третього — зі сходу (рис. 1,2)⁹. Такою ж, але в аксонометрії, її подано на гравюрі 1684 р.¹⁰ У цієї високої циліндричної башти розвинений карниз та дах з ліхтариком. Тіло її розділене горизонтальним поясом, нижче якого проходять два яруси з вузькими бійницями, вище — один, з великими вікнами. На другій гравюрі 1684—1700 рр. вона має такий же вигляд (рис. 1, 3)¹¹. Аналогічне зображення наявне ще на кількох гравюрах того ж часу (1691, 1693, 1698, 1699, 1705 рр.), що видавалися у Парижі, Франкфурті-на-Майні, Аугсбурзі, Амстердамі. І хоч більшість з них видана раніше гравюрі 1684—1700 рр., найімовірніше припустити, що всі вони виконувались за одним малюнком, оригінал якого, безумовно, належить Кіпріану Томашевичу — мешканцю Кам'янця-Подільського¹².

У 1773 р. з'являється надзвичайно цікавий за своєю докладністю план міста та замку¹³. На ньому збережена та сама структура південно-західного кута головного подвір'я замку з баштою Рожанкою, названою тут «башта Бурграбська» (рис. 1, 4). Доповненням є прибудова перед південним фасадом останньої, хід, що веде від неї на північ до Смотрицької башти, та нові стіни перед Рожанкою, які споруджені з західного боку і являють собою ніби потовщення зовнішніх мурів.

* Є підстави вважати, що в цьому документі башта Рожанка мала й другу назву — Ружицька. Саме так її названо в тому місці, де йдеться про західні мурі, що підходять до Рожанки (стор. 25). Наведені про них цифрові дані (довжина, товщина та висота мурів) цілком збігаються з натурою. Звідси, в розділі опису «Вежа Ружицька» (стор. 26) наводяться більш повні дані. Так, йдеться, що всередині башти є склепіння, що башту заново тиньковано і що з неї є хід до малої комори, де виламано новий мур та встановлено нові кам'яні лутки дверей. Є в ній також велике вікно з хрещатим заповненням, поставлені лави, стіл, шкапа — всі ці роботи провели робітники Претфеса. Далі сказано, що від цієї башти (Ружицької) є по муру хід до башти Чорної. Ці дані також відповідають дійсності. Слід зазначити, що подвійна назва башти Рожанки не є винятком. Так, в цьому ж документі башта Лянскоронська (стор. 17) мала ще назву — «друга Ляська» (стор. 26). Про назву Ружицька див. далі.

⁸ Plan Kamieńca Pod. z. r. 1633 (z oryginału znajdującego się w Archiwum spraw zagranicznych w Paryżu). Див. А. Рг u s i e w i c z. Вказ. праця, стор. 8.

⁹ ЦДВІА СРСР, ф. 349, оп. 17, спр. 596. Це зображення головних укріплень Кам'янця-Подільського в архіві атрибутовано 1672 р. Завдяки зіставленню цього креслення з описом башти Нової 1544 р. (див. «Regestr ...Roku 1544», стор. 14) та сучасним планом, якого вона набула після відбудови (18 серпня 1672 р. її висадили в повітря турки під час облоги міста), нам вдалося уточнити датування плану. На ньому башта зображена гранчастою, такою, як у 1544 р. (за описом), а після реставрації, здійсненої турками, вона мала нинішній вигляд неповного кола (з трьох чвертей). Отже, слід вважати, що цей документ складено не пізніше 18 серпня 1672 р.

¹⁰ Samenescum, ... XX July MDCLXXXIV.—ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 21998 (1684 — це рік видання гравюрі, зроблена ж вона, як і попередня, не пізніше 18 серпня 1672 р.).

¹¹ Kamieniec Podolski... Cyprianus Tomaszewicz C.C.D.D.D. idem fecit cum Privilegio SRM od XVI annos.—ЛНБ АН УРСР, папка 66, № 7537. Переклад латинського тексту такий: «Кам'янець-Подільський... Кіпріан Томашевич 1700 при тому зробив з привілеєм його королівської милості майже в 16 років». Отже, гравюру було розпочато у 1684 р. і закінчено у 1700 р. (див. А. Се м е н т о в с ь к и й. Каменец-Подольский. Спб., 1862, стор. 77). Але чомусь П. Батюшков, П. Юрченко та Львівська наукова бібліотека атрибуували її 1672 р.

¹² «Описание города Каменца, составленное комиссией, наряженною Каменецким старостою. 1700. Сентября 15».—АЮЗР, ч V, т. 1. К., 1869, стор. 560.

¹³ ЦДВІА СРСР, ф. 349, спр. 598.

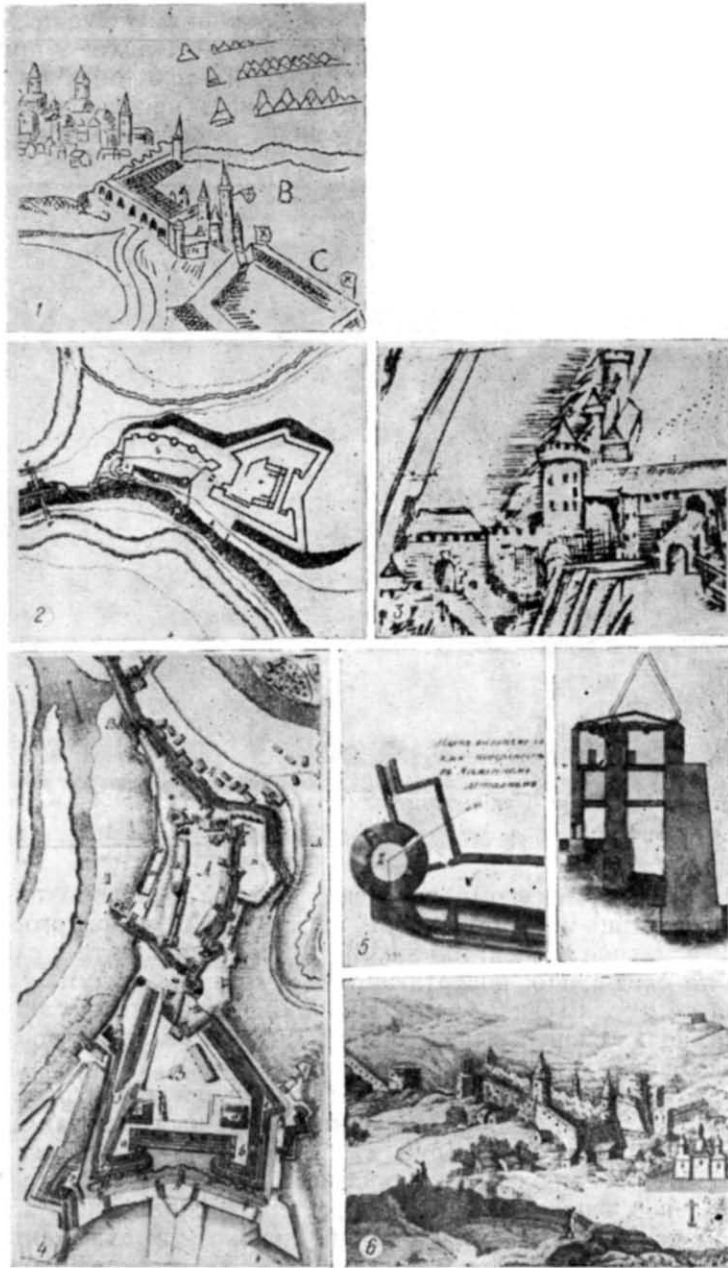

Рис. 1. Кам'янець-Подільський замок:

1 — замок з гравюри 1633 р.; 2 — замок з плану Кам'яця-Подільського «до 18 сернія 1672 р.»; 3 — башта Рожанка з гравюри Кіпріана Томашевича 1684—1700 рр.; 4 — замок з плану Кам'яця-Подільського 1773 р.; 5 — башта Рожанка з креслень 1797 р.; 6 — замок з гравюри Є. Кошкіна 1794 р.

Після того, як у 1793 р. Кам'янець-Подільський ввійшов до складу Російської держави, почали знімати детальні плани міста і його споруд та розробляти проекти, що мали на меті зміцнення обороноздатності та благоустрій міста¹⁴. На проектних кресленнях 1797 р. наведено план третього ярусу і розріз башти Рожанки (рис. 1, 5) з прилеглими до неї прибудовою та західними й північними оборонними мурами¹⁵. Башта мала широке вікно, дві ніші, бійницю на заході і вихід у прибудову з трьома вікнами та сходами, що вели на західні й північні мури.

Такою ж башта залишається у 1800 р., коли на генеральному плані міста вона згадується як «фортчна вежа з амбразурами, що без даху

Рис. 2. Вигляд Кам'янець-Подільського замку з південного сходу. Гравюра Г. Харитонова 1793—1799 рр.

та стелі»¹⁶. На детальному кресленні того часу подано низ першого ярусу без бійниць¹⁷. В прибудові, крім входу з головного замкового подвір'я, було троє дверей: під західні мури, до башти та в східному напрямку, до сходів, що, повертаючи під кутом 90°, ведуть у підземний хід і далі до Королівської брами. Наприкінці цього року башту, в числі десяти замкових споруд, передбачалось віддати «в артилерійське відомство для сховища артилерійських речей»¹⁸.

Наприкінці XVIII ст. Кам'янець-Подільський замок привертає увагу художників. Зображення замку з'являється на гравюрах Є. Кошкіна (рис. 1, 6), Г. Харитонова (рис. 2)¹⁹, яке протягом XIX ст. повторюється в багатьох копіях: І. Вільчинського, М. Подолінського, Ф. Мойхо та ін.²⁰ На них башта Рожанка зображена циліндричною з зубчастим парапетом та високим конусоподібним куполом. Трохи фантастично, з дивним парапетом та куполом виглядає вона на літографії Брезе²¹. На-

¹⁴ ЦДАВМФ СРСР, ф. 3, оп. 24, спр. 41, арк. 1, 4, 11—13.

¹⁵ Там же, арк. 12.

¹⁶ ЦДАВМФ СРСР, ф. 349, оп. 17, спр. 633.

¹⁷ ЦДВІА СРСР, ф. 349, оп. 17, спр. 647.

¹⁸ Там же, спр. 658.

¹⁹ ЛНБ АН УРСР, № 3469-в, папка 23, зб. 11; 3469-а, папка 23, зб. 11.

²⁰ Там же, № 3469, папка 23, зб. 11; КМ, б/н; № 3468, папка 23, зб. 11; № 3461, 3466, папка 23, зб. 11.

²¹ Журнал Министерства внутренних дел, сентябрь 1853, стор. 48, 49.

прикінці XIX ст. її зображення відомі за гравюрою А. Зубельникова (рис. 3) та малюнком Наполеона Орди²². Фотографічність, з якою автори передають споруди замку і, зокрема, башту Рожанку, дає можливість чітко побачити її вінчання — зубчастий парапет навколо куполу та аркатуру на кронштейнах під ним. Ще на фотографіях 60-х років XIX ст.²³ є цей парапет, залишки якого дійшли навіть до початку XX ст.²⁴ На обмірних кресленнях 1946 р. їх вже немає²⁵. Башта в той час мала вигляд, як і у 1964 р., коли розпочалося її дослідження.

Башта Рожанка розташована в північно-західній частині Старого замка, на перетині його оборонних мурів (рис. 4). Вона п'ятиярусна (з

Рис. 3. Вигляд Кам'янець-Подільського замку зі сходу. Гравюра А. Зубельника 1875 р.

підвалом), кругла в плані, зовнішній діаметр 8,5 м. Південний фасад споруди з боку головного двору майже на всю висоту заслонює двоповерхова прибудова з односхилим дахом, а західний — частково закриває бастион. Проглядаються лише два її фасади: північний та неповністю східний. На рівні бойового першого ярусу башта має бійниці з світловим прорізом у вигляді перевернутої замкової щілини. Другий ярус, віддалений від першого профільованим білокам'яним карнизом, має прямокутні вікна з білокам'яними лутками. На третьому ярусі — дві бійниці, аналогічні бійницям першого. В окремих місцях під кронштейнами збереглися фрагменти декоративного штукатурного поясу. З південного фасаду на ньому ще можна побачити залишки орнаменту у вигляді двох паралельних ліній та ромбів між ними. На східному фасаді третього ярусу є прямокутне вікно з білокам'яним ренесансного характеру облямуванням. Над ним вмуровано плиту з написом латинськ

²² N. Orda. Album widoków gubernij Grodzieńskiej, Wileńskiej, Minskiej, Kowieńskiej, Wolyńskiej, Podolskiej i Kijowskiej zrysowane przez Napoleona Orde, serją pierwszą. Warszawa, 1876.

²³ Фотографія Кордиша, див. А. Р у с і е в і с з. Вказ. праця, стор. 14; фотографії А. Енгеля де 1876 р. та 1893 р. (альбом «Камінець-Подільськ, 1893», К-ПІМ-З, ф. 951.

²⁴ Фотографії з приватної збірки М. К. Матвеева, м. Кам'янець-Подільський. Користуючись нагодою, висловлюю щирю подяку М. К. Матвееву за надані матеріали.

²⁵ Обмір зроблено студентами МАІ. Копія зберігається в архіві УСНРВУ.

кою мовою. На рівні четвертого ярусу башта увінчана конусоподібним куполом, який оточено цегляним поясом аркатури на білокам'яних кронштейнах.

Прибудову видно повністю лише з півдня. Її бічні фасади впритул підходять до західного замкового муру та корпусу XIX ст. З півночі можна побачити лише незначну частину верхнього ярусу з вікном, що має облямуння, ідентичне вікну східного фасаду третього ярусу башти.

Вхід до Рожанки влаштовано з подвір'я замку через прибудову (рис. 5, I-Б; 2). Внутрішній діаметр її першого ярусу становить 3,78 м,

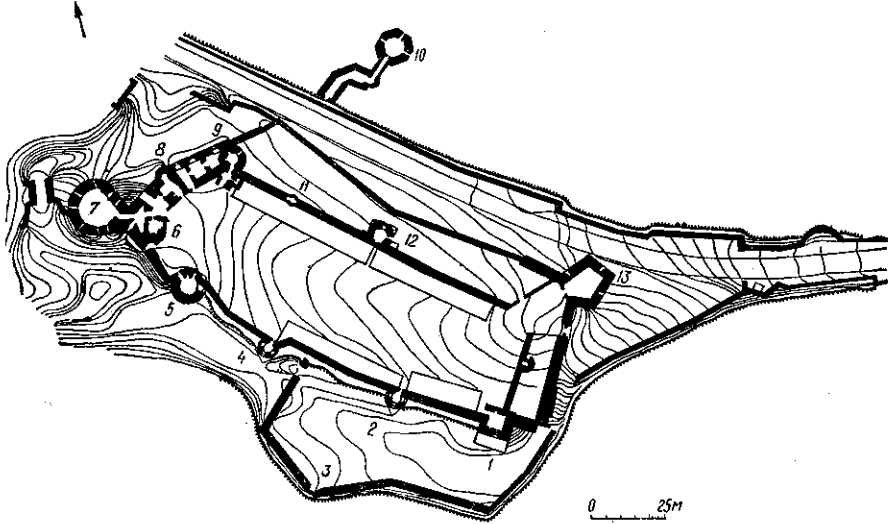

Рис. 4. План Кам'янець-Подільського замку:

1 — башта Папська; 2 — башта Колпак; 3 — вежа Мала (південна); 4 — башта Тенчинська; 5 — башта Ляська; 6 — вежа Денна; 7 — башта Нова (західна); 8 — башта Мала (західна); 9 — башта Рожанка; 10 — башта Водна; 11 — башта Командантська; 12 — башта Лянскоронська; 13 — башта Нова (східна).

товщина стін 2,55 м. З півночі й сходу є дві бійниці з камерами, перекритими трицентровим склепінням. Ширина камер 0,9 м, висота 1,7 м, глибина 1,5 м. На висоту 0,85 м вони підмуровані. Світловий проріз бійниць у вигляді перевернутої замкової щілини зроблено в білокам'яному блоці. Зовні та всередині навколо щілини наявні фаски. З південного боку та заходу розташовані дві ніші глибиною 0,7 м та 1,3 м. Двері зовні та зсередини зберегли залишки білокам'яних луток. Підлога на рівні — 2,94 м* земляна. На уступі стін на рівні — 0,32 м збереглись гнізда від дерев'яних балок перекриття.

На другому ярусі башти товщина стін завдяки уступу зменшується до 2,35 м, а внутрішній діаметр сягає 3,95 м (рис. 6, I-А; 5,2). Тут розташовано два маленьких вікна в камерах, хід до прибудови, ніша завширшки 0,75 м та прохід (1,5 м) до невеличкого приміщення з віконцем. На рівні перекриття, над ярусом є уступ з гніздами від дерев'яних балок.

Діаметр третього ярусу в зв'язку з наявністю уступу збільшується до 4,4 м, а товщина стін зменшується до 2,0—2,2 м (рис. 6, I-Б; 5,2). Тут є три ніші. В одній з них влаштовано камін. Східне вікно має велику нішу завширшки 1,95 м та завглибшки 1,75 м, яка перекрита склепінням. Зовні над вікном вмуровано згадану вище плиту, розміром

* Рівень взято від умовного нуля; рівні, що нижче нього, тут і далі позначені знаком мінус.

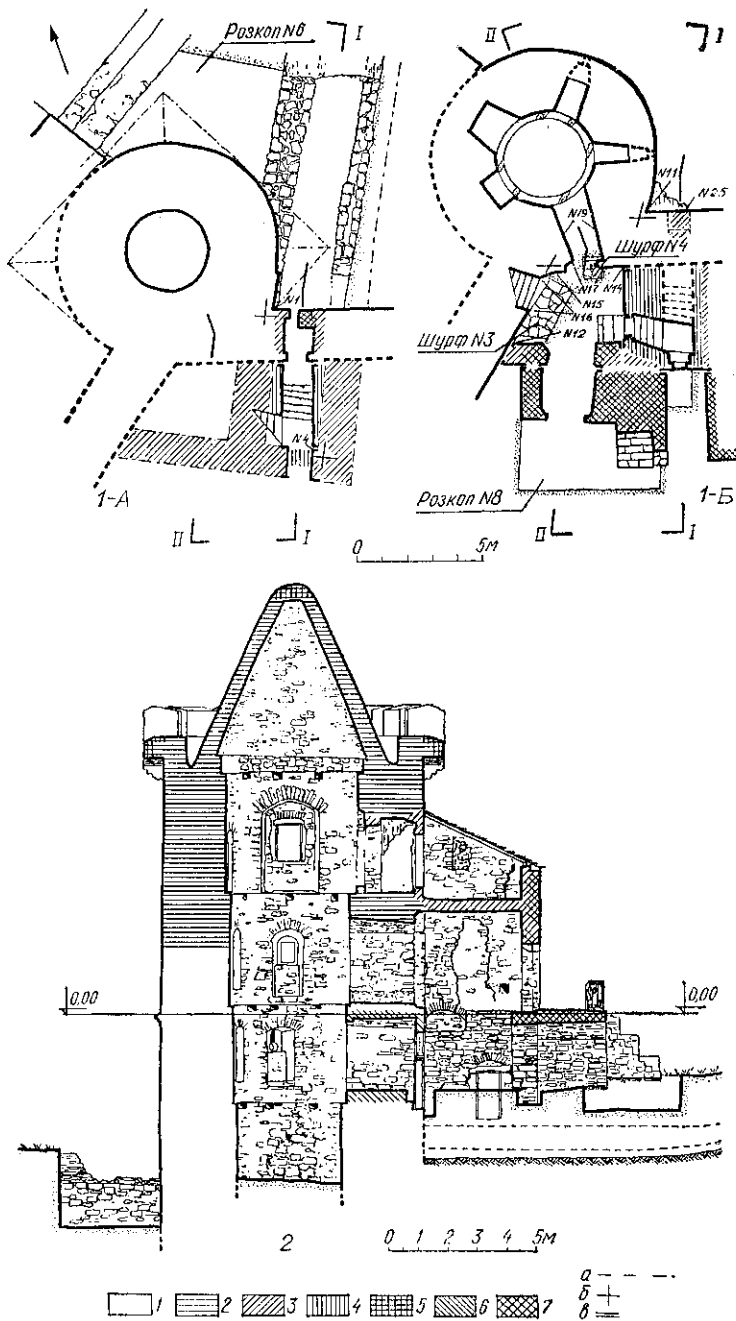

Рис. 5. Плани та розріз башти Рожанки Кам'янець-Подільського замку:

1-А — план підвалу; 1-Б — план першого ярусу; 2 — розріз башти Рожанки по лінії II—II.

Умовні позначення будівельних етапів за матеріалами досліджень:

1 — 1395—1399 рр.; 2 — 1404—1410 рр.; 3 — 1495—1505; 4 — середина XVI ст.;

5 — 1672—1699 рр.; 6 — перша половина XVIII ст.; 7 — XIX—XX ст.

а — зовнішній обрис стін на рівні підвалу за матеріалами досліджень;

б — перев'язь стін; в — відсутність перев'язі між стінами.

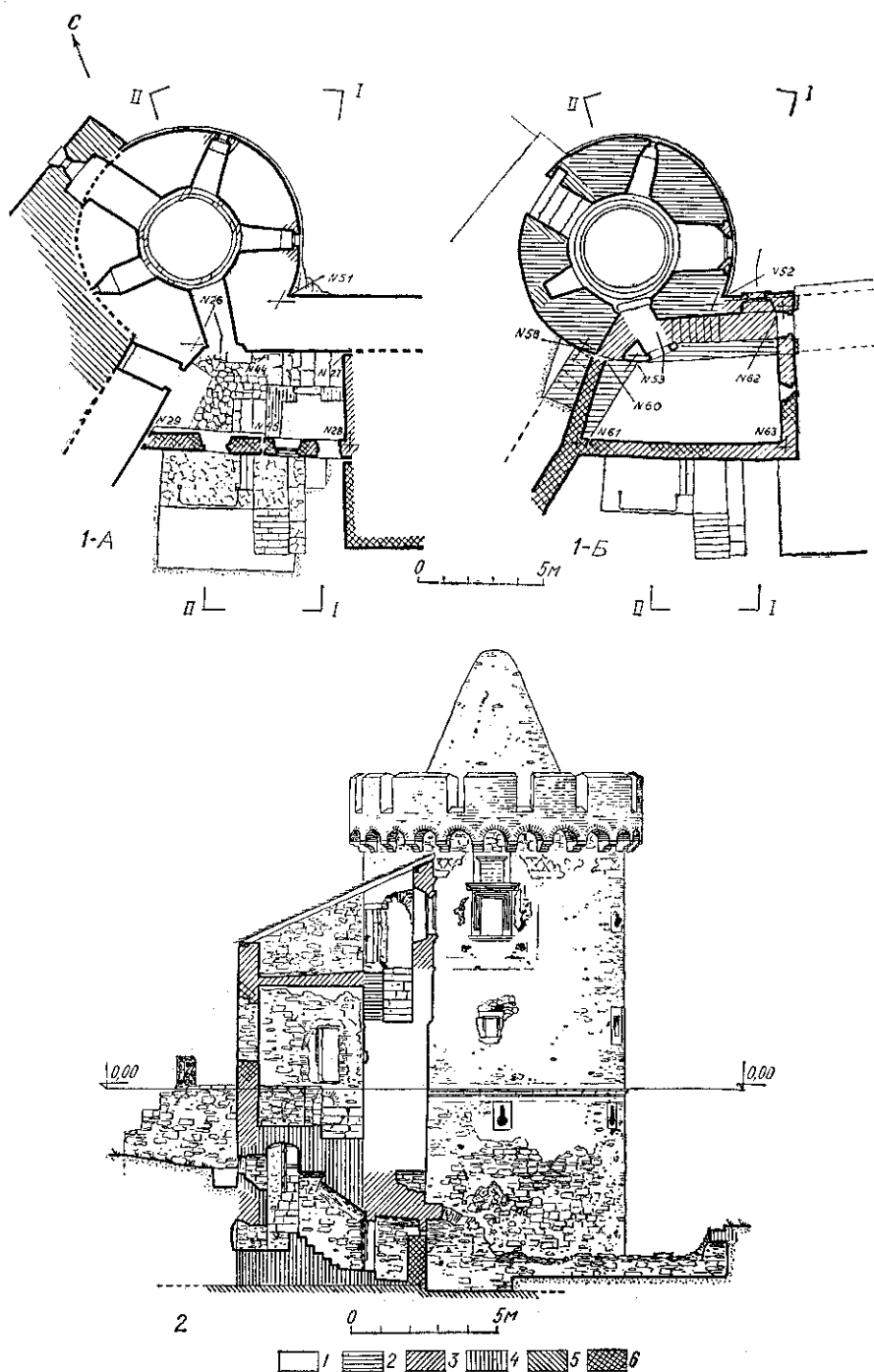

Рис. 6. Плани та фасад башти Рожанки Кам'янець-Подільського замку:
 1-А — план другого ярусу; 1-Б — план третього ярусу; 2 — східний фасад башти Рожанки та розріз прибудови по лінії I-I.
 Умовні позначення будівельних етапів за матеріалами досліджень:
 1 — 1395—1399 рр.; 2 — 1404—1410 рр.; 3 — 1495—1505 рр.; 4 — середина XVI ст.; 5 — перша половина XVIII ст.; 6 — XIX—XX ст.

122×108 см (рис. 7,1, 2). В південному напрямку прохід веде до горішнього ярусу прибудови (рис. 6,1-Б; 2). Четвертий ярус перекрито кам'яним конусоподібним куполом, в якому є вихід назовні. Навколо купола збереглися залишки парапету з цегляною аркатурою на білокам'яних кронштейнах.

Під час натурного дослідження башти передусім оглянуто плиту з шістьма рядками напису латинською мовою (рис. 7,2). Як зазначалося, вперше переклав цей текст Й. Антоні²⁶. Він не дає останніх двох рядків, а написання деяких літер у слові «WLADISLAVIENSSIS» змінює. Так, замість W дано V, а замість подвоєного S — одне. Переклад досить довільний: «... її (башту) збудував на свої кошти Креслав з Курозвенк, біскуп Куявський». Посилаючись на Несецького, автор пише, що Креслав був 39-м біскупом Куявським, який помер у 1503 р. На думку Й. Антоні, саме він дав кошти на будівництво башти, а не його попередник, який на цих землях був тимчасовим правителем. В праці вказано, що, за Ваповським, «навесні 1378 р. * Ягайло відвідав Луцьк та Південну Русь і на цій стороні ім'ям польської корони доручив правління Креславу з Курозвенк». Й. Антоні навіть не припускає, що в написі йдеться про цього Креслава, бо тоді останній жив би принаймні 140 років **. Інші дослідники погоджувалися з такою інтерпретацією, додаючи лише дату (спочатку 1505, а потім 1707).

Вперше повний переклад напису зробила Г. К. Швидько:

«БАШТА КРЕСЛАВА
ЄПІСКОПА [?] ВЛАДИСЛАВА
ЦЬОГО УКРІПЛЕН-
НЯ ЗАСНОВНИ-
КА НА [ЙОГО] КОШТИ
ЗАКІНЧЕНА»

Третє слово напису EPI, яке спочатку викликало сумнів Г. К. Швидько, перекладено вірно, бо згодом вдалось виявити, що в цьому слові над літерою P стоїть знак скорочення²⁷, завдяки якому EPI означає «EPISKOP» і перекладається як «єпископа». У даному випадку це може бути і контракція (пропуск літер: EP — ISKOP — I) і суспенсія (недописування слова: EPISKOP) ²⁸.

²⁶ Антоні J. Вказ. праця, стор. 32, 33.

* Очевидно, в даті допущено помилку, бо ім'ям польської корони Ягайло міг доручати землі після 1386 р., коли став польським королем. Мабуть, слід читати—1387 р.

** Це зауваження Й. Антоні справедливе, бо Креслав «тимчасовий правитель» дістав від Ягайли не подільські землі, а луцькі, крім того, він помер у 1390 р. (див. K. Niesiecki. Herbarz Polski, т. V. Lipsk, 1840, стор. 462).

²⁷ Е. Й. Ружицький. Скорочення в латинському готичному письмі XIII—XVI ст. (за матеріалами ЦДА УРСР у Львові).— Історичні джерела та їх використання, № 7. К., 1972, стор. 94.

²⁸ Саме такий знак знайдено в папських булах. Див. там же.

Рис. 7. Загальний вигляд башти Рожанки з північного сходу (1) та кам'яна плита з написом латинською мовою на східному фасаді башти (2).

Якоюсь мірою Г. К. Швидько цікавило й слово «WLADISLAVIENSSIS». Якщо ім'я Владислав у називному відмінку буде «Wladislav», то в родовому воно приймає закінчення — is: «Wladislavis». Але в написі перед закінченням стоїть вставка — ENSS.

Слово «WLADISLAVIENSSIS» професор А. О. Білецький переклав як «Владиславська»*. Між іншим, це погоджується з перекладом аналогічного слова Leopoliensis, яке за документами третьої чверті XVI ст. означало «львівський»²⁹. Тоді переклад за А. О. Білецьким набуває такого змісту:

«БАШТА КРЕСЛАВА
ЕПІСКОПА ВЛАДИСЛАВ-
СЬКА ЦЬОГО УКРІПЛЕН-
НЯ ЗАСНОВНИ-
КА НА [ЙОГО] КОШТИ
ЗАКІНЧЕНА. 1707»

З наведеного перекладу видно, що башту названо ім'ям єпископа Креслава. З кінця XIV ст. до 1707 р. єдиним єпископом з таким ім'ям був Креслав з Курозвенк, який з 1494 р. став 39-м єпископом Куявським³⁰. Він же, піклуючись про східні кордони Польщі, їздив у 1497 р. до молдавського воеводи Стефана, схиляючи його до війни з турками³¹.

Але згідно з написом башта мала ще другу назву — Владиславська. Це ім'я поруч з ім'ям єпископа, могло належати лише королю. За вказаний період (кінець XIV ст. — 1707 р.) відомо три польських королі з ім'ям Владислава: це Владислав II Ягайло (король з 1386 р., помер у 1434 р.); Владислав III Варненчик (1434—1444 рр.) та Владислав IV (з кінця 1632—1648 рр.). З трьох Владиславів ми спиняємось на Владиславі II Ягайлі. По-перше, тому, що Владислав III, який став королем у дев'ять років, навряд чи встиг би звернути увагу на воєнне будівництво у Кам'янці, тим більш, що державними справами за часи його правління займався єпископ Збігнев Олешницький³². По-друге, ім'ям Владислава IV башта не могла бути названа, бо ще до того, як він став королем, башта вже існувала**. Отже, беручи до уваги дати смерті Ягайла (1434 р.) та Креслава (1503 р.), ми вважаємо, що перший був засновником башти, а другий закінчував її будівництво.

Таким чином, необхідно особливу увагу звернути на дату, що стоїть в кінці напису,— 1707. Сумнівно стверджувати, що плиту з іменами Владислава Ягайла та єпископа Креслава вмуровано більш як за два століття після їх смерті, бо це не погоджується з перебудовою замку після залишення міста турками. Відомо, що питання «про відновлення фортеці кам'янецької» виникло не раніше 1715 р.³³ Тому припустити, що плиту на башті Рожанці вмуровано водночас з іншими будівельними роботами у 1707 р., неможливо.

Але ж як пояснити дату 1707 в написі на плиті? Слід звернутися до графіки цифр в латинському письмі. Відомо, що майже до 40-х років XVI ст., а особливо на межі XV і XVI ст. п'ятірка писалася так, що дуже нагадувала сімку³⁴. Розглядаючи в цьому аспекті дату на плиті башти, ми переконаємось, що на ній написано не 1707, а 1505. Така

* Користуючись нагодою, висловлюю щире подяку професору А. О. Білецькому за переклад напису та допомогу в цьому питанні.

²⁹ Е. Й. Ружицький. Вказ. праця, стор. 97.

³⁰ K. Niesiecki. Herbarz Polski, t. I. Lipsk, 1839—1846, стор. 37.

³¹ K. Niesiecki. Herbarz Polski, t. V. Lipsk, 1840, стор. 364.

³² Mały słownik historii Polski. Warszawa, 1964, стор. 405.

** Див. опис замку 1544 р. та гравюру 1633 р.

³³ K. Jarochowski. Kamieniec i Poznań po Augustowej restauracji.— Przewodnik naukowy i literacki, t. XII. Львів, 1884, стор. 202.

³⁴ Е. Й. Ружицький. Цифри латинського письма XIV—XVIII ст. (На матеріалах ЦДІА УРСР у Львові).— Історичні джерела та їх використання, № 6. К., 1971, стор. 151.

атрибуція не суперечить тексту та наведеним вище історичним даним про те, що закінчення башти відбувалось за Креслава, а заснування її — за часи правління Ягайла.

Цей висновок дає можливість стверджувати, що будівельний розчин, на якому вмуровано плиту з датою 1505 р., належить до того ж часу. На ньому вмуровано й кам'яні блоки облямунвані вікна під плитою. Отже, його появу теж слід відносити до 1505 р. До речі, розчин мурування стін третього ярусу башти був іншим. Навіть візуально в ньому помітна характерна домішка черепашки (табл., розчин № 2), а не піску (див. № 3). Встановлено, що розчин № 3 відповідає будівельному етапу 1505 р., № 2 — більш ранньому, тобто, як свідчить напис на плиті, часу правління Владислава Ягайла (1386—1434 рр.). Були досліджені також розчини мурувань в інших місцях башти*. Як виявилось, підвал, або тепер перший ярус та півтора яруси над ним, до рівня 2,3 м, що відповідає першому будівельному етапу, складені на розчині № 1, який значно відрізняється від № 2. Його знайдено і на оборонних мурах поблизу башти.

З рівня 2,3—2,4 м, тобто відповідно другому будівельному етапу, в споруді простежується розчин № 2, зокрема в муруванні аркатури та парапету, але лише там, де на ньому складено жолобкову цеглу розміром $26 \times 13 \times 7$ см. Дуже схожий на нього розчин, на якому змуровано купол. Різниця виявлена хімічним аналізом: нерозчинного залишку в останньому більше в два рази (див. табл., розчин № 2а). Можливо, це пояснюється конструктивними особливостями купола.

Розчин № 3, крім вікна та плити з написом, знайдено в замуравці внутрішньостінного ходу зі сходами, які вели з третього ярусу башти на оборонні мурі, та в зовнішньому обмуруванні північного фасаду рівня — 3,4 м і нижче. Він пов'язується з третім етапом будівництва башти.

Характерний розчин попелястого кольору простежено в аркатурі на ділянках, ремонтаних цеглою розміром $24,5 \times 12,5 \times 5,5$ см (див. табл., розчин № 5). За попередніми дослідженнями башти Нової (західної), де ідентичний розчин знайдено в місцях, що відновлювались за турків, ми датуємо його 1672—1699 рр. **

Дослідження перев'язів стін башти та прилеглих до неї оборонних мурів і прибудови виявило послідовність архітектурних нашарувань пам'ятки. Зондажі № 1 — на рівні підвалів, № 11, 15 — на першому поверсі, 26 і 51 — на другому поверсі та 52, 53, 58 — на третьому розкрили, що стіни башти протягом перших двох будівельних етапів (розчин № 1 і 2) були перев'язані з північним та західним оборонними мурами (рис. 5, 1-А, 1-Б; рис. 6, 1-А та 1-Б).

Зондажі № 4, 28 та 63 свідчать про перев'язання південної та східної стін прибудови на всіх поверхах. На першому поверсі (зондаж № 12 та 14), на другому (27, 29, 44) та на третьому (60, 61) не виявлено перев'язу між стінами прибудови та північним і західним оборонними мурами. Перев'яз північної та східної стін прибудови на рівні третього поверху (зондаж № 62) та однаковий розчин мурувань (№ 3) свідчать про їх одночасність, але з другого поверху і нижче вони не перев'язані. Це пояснюється тим, що на рівні 2,3 м східна стіна прибудови покладена на північний оборонний мур.

Таким чином, підтвердились висновки, зроблені під час вивчення розчинів. На першому будівельному етапі башта була збудована до висоти 2,3 м, що становить 7,4 м від сучасного рівня землі. На другому

* Візуальний опис розчинів мурувань доповнено даними хімічно-петрографічного аналізу, проведеного в НДЛ УСНРВУ під керівництвом Є. М. Нашиванко та Ю. М. Стріленко.

** Розчин № 4 знайдено у муруванні лише прибудови, тому в таблиці не наводиться, як і ті, що відповідають незначним ремонтним роботам XVIII—XIX ст.

за часів Владислава Ягайла, її було піднято на повну висоту. Третій будівельний етап припадає на часи Креслава, коли відбулась реконструкція башти, замурувались внутрішньостінні ходи, що вели на оборонні мури. Тоді ж було облицьовано північний фасад підвальної частини башти. Роботи ці закінчено у 1505 р.

Шурфи, закладені одночасно з проведенням зондажів, не тільки розкрили давні фрагменти пам'ятки, а й показали зміни її денної по-

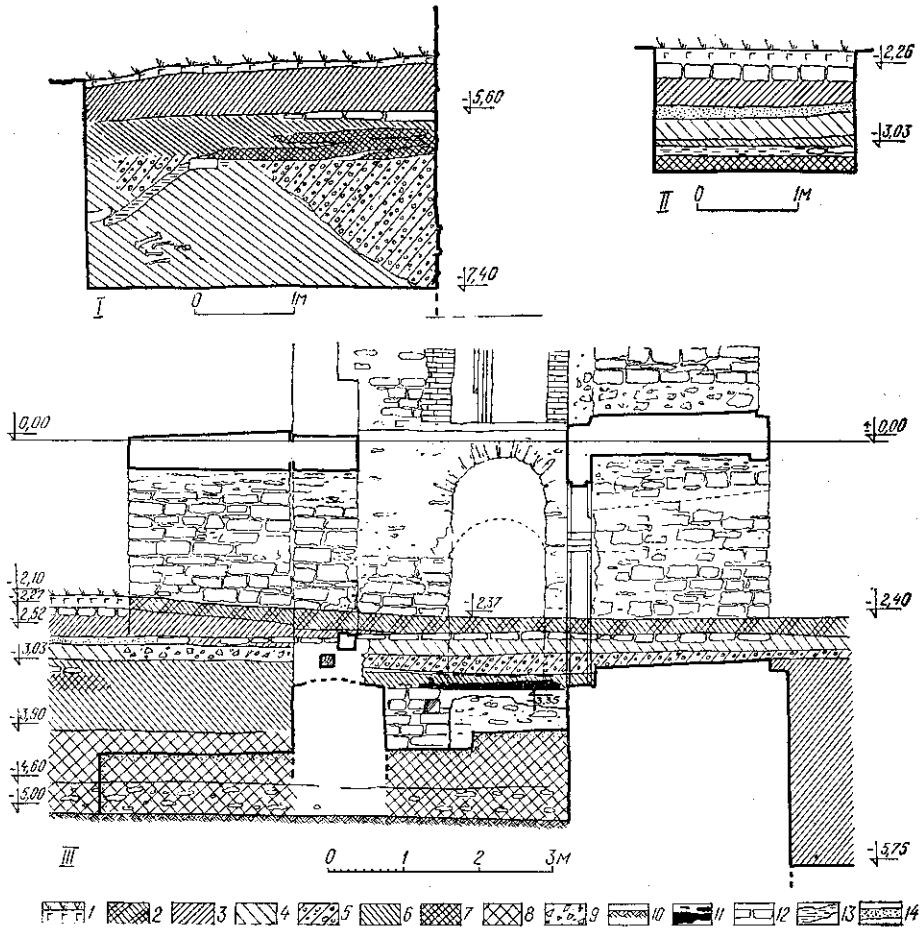

Рис. 8. Культурні нашарування біля башти Рожанки:

I — біля північного фасаду (розкоп № 6, східний профіль), II — біля південного фасаду башти та прибудови (розкоп № 8, південний профіль); III — біля західного оборонного муру, башти та прибудови (шурф № 3, західний профіль). 1 — рослинний покрив; 2 — чорно-коричнева земля; 3 — сіра земля; 4 — світло-коричнева земля; 5 — будівельний груз; 6 — коричнева земля; 7 — чорна земля; 8 — темно-коричнева земля, у нижньому шарі — печина та камінь; 9 — уламки цегли; 10 — материкова скала; 11 — горілий шар (деревне вугілля); 12 — кам'яна вимостка; 13 — сіро-охриста глина; 14 — пісок.

верхні в різні часи існування. Розчистка підлоги першого ярусу башти виявила в стінах, на рівні — 3,09 м уступ та гнізда від балок перекриття (рис. 5,2). Підвал було розчищено до рівня — 5,75 м. Його стіни складені з великого каменю. Шви між ними, завтовшки 6—8 см, вивітрені на 15—20 см та заповнені розчином № 6. Глибше в муруванні простежується давній розчин, що нагадує розчин № 1.

Під час розкопок поблизу башти, з її північного та східного боків (розкоп № 6, рис. 5,1-А; 8, I), розкрито її стіни на глибину 2,5 м від сучасного рівня. Вони складені з такого ж каменю, як і в підвалі. Різ-

ниця в тому, що тут шви заповнені маленькими камінцями і розчин між ними вапняково-піщаний (№ 3). На висоті близько 3,5 м від сучасного рівня та вище простежуються зміни: камінь стає меншим, помітна тенденція до вирівнювання рядів. Межа між цими різнохарактерними муруваннями не становить чіткої горизонтальної лінії. Найвищі місця її зафіксовані на рівні — 3,4 м посередині північного фасаду та на східному — на відстані 2,28 м від північного муру замку. Саме тут і нижче, на ділянці у формі трикутника, поверхня східного фасаду не має лицевого шару, а деякі камені виступають з його площини (рис. 9,2). Таке мурування могло залишитись від зруйнованого тромпа, тобто від місця, де нижній, квадратний у плані, ярус переходить до верхнього — круглого. Між іншим, на аналогічній Рожанці — башті Лянскоронській — є такі тромпи. Один на рівні — 3,65 м, другий — 3,43 м, що відповідає верху зруйнованого тромпа на Рожанці. Враховуючи архітектурну близькість обох башт та наявність тих же розчинів на однакових рівнях, ми вважаємо, що згадані тромпи мала й Рожанка, тобто сучасний підвальний її ярус, або первісний перший, зовні був квадратний у плані. На відміну від Лянскоронської їх налічувалось щонайменше три, бо башта Рожанка стоїть на розі (рис. 5,1-А).

Під час розкопок була досліджена стратиграфія в районі північного фасаду башти (рис. 8,1). На глибині 0,55 м від сучасного рівня виявлені залишки кам'яної вимостки товщиною 10 см. Її слід пов'язувати з утворенням північного бастиону, який, як свідчить напис на плиті, вмурованій в його стіну, побудовано 1791 р. Підтверджується це і археологічним матеріалом кінця XVIII ст. Шар, що перекривав вимостку, являв собою однорідну темно-сіру землю. Під вимосткою простежено три чорно-коричневі шари, будівельний груз та світло-коричневу землю. Розкопки були припинені на рівні — 7,4 м, але судячи з характеру мурування башти, яке не змінилось на розкритій висоті, штучна засипка, призначена для північного бастиону, продовжувалась і нижче.

Розкрити башту далі не було змоги, бо тут впритул до неї проходив «таємний хід», який за описом 1544 р. закінчував Претфус³⁵. Частина муру в межах сучасного північного бастиону, де Претфус намічав зробити хід, уже існувала. Решта, в північному напрямку, передбачалась. За описом, хід мав бути завширшки 3,5 та заввишки 3 лікті³⁶. Ці дані відповідають розмірам відкритого під час розкопок ходу (рис. 5,1-А). Зараз склепіння над ходом майже сягає поверхні землі посередині північного подвір'я і продовжується в північному напрямку. Біля башти Рожанки, на протязі 9 м, воно зруйноване. Півметрова його частина виходить з північного замкового муру над кам'яним порталом, який веде до прибудови. На башті лишився слід від склепіння, яке на відстані 1,5 м від входу знижувалось на 0,5 м і далі йшло з невеликим нахилом на північ. В тому місці, де наявний перепад склепінь, «таємний хід» щільно прилягає до башти, спираючись своїм склепінням на неї. Отже, спорудженню муру «таємного ходу» передувало розбирання східного тромпа башти (рис. 9,2).

З метою виявлення давньої денної поверхні на півдні башти були проведені розкопки перед прибудовою та всередині її (рис. 5,1-Б; 8,II; 8,III). На підставі досліджень 1965 р. ми дійшли висновку, що поверхня замкового двору біля його західного муру та прибудови була у XV ст. на рівні — 4,6 м, а у XVI ст. — 3,9 м*. Перед південним фасадом прибу-

³⁵ Regestr... Roku, 1544, стор. 16, 24.

³⁶ Лікоть дорівнює 57—59 см. Див. Maly słownik historii Polski. Warszawa, 1964, стор. 522.

* В траншеї № 3 / кв. X/, в західному мурі замку було відкрито віконний проріз давніх порохових льохів XVI ст. Це дало можливість встановити тут рівень давньої денної поверхні — 3,9 м. За стратиграфією та археологічними даними денна поверхня XV ст. дорівнювала — 4,6 м. Нижче залягала материкова скеля.

№ розчинів	Характеристика		
	Тип	Колір	Наповнювач
№ 1	вапняково-піщаний	світло-сірий	50—60% — пісок чистий світло-сірого кольору
№ 2	вапняково-карбонатний	білий, жовтуватого відтінку	45—50% — численні уламки горної породи та органогенного вапняка-черепашки; незначна кількість гальки
№ 2а	вапняково-карбонатний	білий, жовтуватого відтінку	45—50% — численні уламки горної породи та органогенного вапняка-черепашки; незначна кількість гальки та товченої цегли
№ 3	вапняково-піщаний	жовтуватий	55—60% — пісок жовтуватого кольору, лесова порода та фракції кварцу у вигляді пилу
№ 5	вапняково-карбонатний	білий попелястого відтінку, темно-сірі укралення наповнювача	50—55% — маленькі уламки органогенного темно-сірого вапняка-черепашки, незначна кількість кварцу та багато землистої домішки

дови (розкоп № 8) земля залягала на рівні —2,1 м. Під 16 см шаром дерену та землі відкрилась кам'яна бруківка, а нижче, на рівні —3,03 м порушена кам'яна вимостка. За археологічним матеріалом вони датувались так: верхня бруківка — не раніше ніж XIX ст., нижня — XVIII ст.

В південно-західному кутку прибудови (шурф № 3), під 20 см шаром чорно-коричневої землі, на рівні —2,57 м знайдена вимостка з кам'яних плит. Нижче, під будівельним грузом, на рівні —3,16 м лежав шар деревного вугілля з обпаленими камінцями та землею. Під ним (рівень — 3,21 м) — шар жирної коричневої землі завтовшки 15 см, а потім знову обгорілі залишки товщиною 5 см, які перекривали білокам'яний блок порога. Його верх простежено на рівні — 3,35 м. Нижче порога йшла коричнева земля. Перед ним, на глибині — 3,42 м починався розвал каменю з вапняково-піщаним розчином.

На південній стіні шурфа, на рівні — 3,28 м було відкрито давню кладку стіни, не перев'язаної з західним муром. Її напрям не збігався з напрямом сучасної, яка була поставлена на давню з відступом 10 см біля входу в тамбур та 40 см біля західного муру. Лицьове мурування цієї південної стіни починалось лише на висоті 75 см від уступу, тобто на рівні — 2,53 м. Останній збігався з кам'яною вимостою прибудови. На лицьовому муруванні західної стіни, на рівні — 3,48 м є гніздо від рштування розміром 17×17 см, глибиною близько 1,0 м. Якщо припустити, що його настил був на висоті 1,0—1,2 м від поверхні, з якої починали мурувати західну стіну, то цей рівень становив — 4,68 м*, тобто відповідав денній поверхні XV ст., відкритій в траншеї № 3.

В шурфі № 4 (рис. 5,1-Б; 5,2) давній поріг portalу башти було знайдено на рівні — 3,29 м, тобто на 42 см нижче порога portalу в західній стінці. На горизонтальній поверхні його, біля східної лутки розчищено гніздо діаметром 7 см та глибиною 4 см від осі металевого дверного заповнення.

* Балки рштувань на стінах закладались по вертикалі через кожні 1,0—1,2 м.

башти Рожанки

розчинів		Етап будівництва та його характеристика	Дата етапу
Міцність	Нерозчинний залишок		
висока	55—60%	I будівельний	1395—1399 рр.
середня	3—7%	II будівельний	1404—1410 рр.
середня	9—14%	II (?) будівельний	1404—1410 рр.
слабка	50—55%	III будівельний башти та I будівельний прибудови	1495—1505 рр.
середня	23—34%	IV ремонтний	1672—1699 рр.

Проведене дослідження дає уявлення про зміни денної поверхні перед південним фасадом башти (рис. 8, III). Протягом перших двох будівельних етапів, ще до появи прибудови, рівень денної поверхні становив — 4,6 м. На цей час пороги дверей перших ярусів розташовувались на 1,3—1,4 м над нею. В XVI ст. денна поверхня піднялась до — 3,9 м, але пороги лишались незмінними. У XVIII ст. її рівень сягає — 3,03 м. Відповідно піднімаються і пороги дверей: у прибудові до — 2,76 м, на західному мурі — 3,16 м, у башті — 3,04 м. Нарешті у XIX ст., коли денна поверхня досягла рівня — 2,27 м і перед прибудовою з'явився тамбур, рівень порога в ній становив — 2,53 м, а в західному мурі та башті — 2,57 м. Підвищення поверхні на 0,7 м на цьому останньому етапі примусило переробити портали в західному мурі та башті. Як показали зондажі № 16, 17 та 19, склепіння над ними було піднято.

Під час дослідження башти Рожанки знайдено кілька її давніх фрагментів, які допомогли з'ясувати первісний вигляд пам'ятки. Спинимось лише на двох внутрішньостінних ходах у башті й оборонних мурах та на зубцях, залишки яких виявлено навколо купола. Фрагмент північної стіни прибудови, завдовжки 2,75 м, на рівні 2,3 м виступає відносно площини оборонного муру на 18 см. Тут, на висоті 3,26 м і до 4,12 м, чітко проглядаються закладені зубці. Верх кожного з них перекритий тонкими кам'яними плитами, які виступають на 7 см (рис. 6, 2; 9, 1).

З протилежного боку, тобто з боку горища прибудови, цей фрагмент опинився під долівкою. Після зняття підлоги та розчистки на рівні 3,9 м виявлено колишній зовнішній край північного оборонного муру. В цьому місці його товщина становила 2,38 м. Мур складався з трьох шарів: двох зовнішніх завтовшки 0,7 м та середнього (0,98 м). Характерно, що вони в межах зубця були змуровані на трьох різних розчинах. Зовнішні — на розчині № 1 (з півночі) та № 2 (з півдня), а середній — № 3. Оскільки останній є найпізнішим, його було розібрано до рівня 2,3 м, звідки починалось мурування на розчині № 1. Відкрита тут пло-

Рис. 9. Башта Рожанка під час досліджень:

1 — залишки зубців на північному оборонному мурі; 2 — сліди тропу на східному фасаді башти; 3 — залишки замуrowаного внутрішньостінного ходу північного оборонного муру на східному фасаді прибудови; 4 — внутрішньостінні сходи з башти на північний оборонний мур; 5 — гнізда від кам'яних кронштейнів на західному оборонному мурі (шурф № 7).

щадка являла собою бойовий хід, що йшов вздовж зубців муру. Хід було розкрито далі — від східної стіни прибудови на 2,15 м в бік башти, де починались кам'яні сходи з чотирьох східців, складених, як і зовнішній південний шар муру, на розчині № 2. Сходи йшли під заокруглену частину башти, яка зовні, з боку горища, мала мурування на розчині № 3.

Після розбирання мурування башти, що відповідало середньому шару оборонного муру, виявились ще три східці, які виводили у внутрішньостінний хід Рожанки на рівень третього ярусу (рис. 9,4). В межах сходів збереглися залишки стрільчастого склепіння, яке перекривало цей хід. Виявити його залишки на горизонтальній ділянці вздовж оборонного муру не вдалося, бо саме з того місця, де похила п'ята склепіння над східцями повинна була переходити у горизонтальну п'яту над ходом, починалось мурування на розчині № 3. Воно належало до часу, коли з'явилась прибудова, північна стіна якої перекрила закладені тоді ж зубці. Цікава деталь трапилась при розчистці п'яти склепіння. В тому місці, де вона змінювала нахил, в муруванні знайдено дерев'яний кілочок довжиною 7 см з зарубкою, на якому зберігся шматок мотузка з лика. Кілок з мотузком, що фіксував напрям склепіння, залишив каменяря, який працював тут за часи Владислава Ягайла.

Повне розкриття внутрішньостінного ходу дало можливість дослідити його північну стіну, на якій зовні проглядались зубці. Сліди їх відкриті і з боку горища. Вони починались з рівня 3,26 м і піднімались до 4,09 м. Один зубець шириною 1,3 м зберігся повністю. Проміжок між ними був завширшки 0,48 м та заввишки 0,73 м, висота зубця від бойового ходу дорівнювала 1,8 м. Розчин такий же, як і в кладці муру (№ 1). Східний проміжок між ним і сусіднім зубцем, який зберігся наполовину, замуровано на тому ж розчині, що й у внутрішньостінному ході, — № 3. Що ж до проміжку з заходу, то він не зберігся: впритул до зубця підходило мурування на розчині № 2, на якому складені також сходи та склепіння над ходом. Це свідчило про те, що на ранньому етапі північний оборонний мур мав бойовий хід, відкритий з подвір'я замку та захищений зубчастою парапетною стінкою. Згодом, коли продовжилось будівництво башти, він перетворився на внутрішньостінний. Сліди такого ходу, що йшов від башти Рожанки по муру до башти Лянскоронської, є на східному фасаді прибудови (рис. 9,3).

Аналогічний вихід вів на західний оборонний мур (рис. 6,1-Б). Починався він з того ж проходу, що і попередній. В межах башти над ним, з боку західного муру збереглося стрільчасте склепіння. Його рівень та нахил збігався з перекриттям східного проходу. В шурфі № 7, закладеному на рівні 5,15 м біля башти та західної стіни прибудови, було відкрито на глибині 1,35 м давній західний оборонний мур (рис. 9,5) товщиною 2,4 м. З західного боку в ньому на рівні 3,24 м знайдено два гнізда шириною 0,5 м, висотою 0,43 м та глибиною 0,77 м, проміжок між якими дорівнював 0,58 м. Безперечно, вони залишились від кронштейнів, відповідних за своїми розмірами тим, що є на башті Рожанці. Навіть проміжки між ними однакові. Ймовірно, що тут первісно на кронштейни спиралась аркатура, як і на башті. Враховуючи, що це бік замку з поля, на мурі вона могла вирішуватись як машикулі.

Коли досліджувалось завершення навколо купола, на рівні 9,56 м було знайдено внутрішню площину кам'яного парапета і встановлено його товщину — 1,35—1,5 м. Зовні він був облицьований жолобковою цеглою. Розчистка його верху виявила залишки шести проміжків між бійницями, які збереглися на висоті одного-двох рядів мурування. Вони починались на 35—50 см від внутрішнього краю парапета. Світловий проріз чотирьох бійниць дорівнював 60—70 см. Три з них мали паралельні щоки, а в одній вони звужувались зовні. Між парапетом та

куполом, навколо останнього проходив на рівні 8,7 м білокам'яний жолоб завширшки 0,48 м та завглибшки 0,19 м. Дно його в двох місцях трохи піднімалось, утворюючи вододіли. Відповідно до них в парапеті були зроблені два водомети. Ймовірно, що в цьому бойовому ярусі хід вздовж бійниць розташовувався на рівні їх низу. Він не міг бути нижче,

бо тут йому заважав би кам'яний жолоб і тісний проміжок між парапетом та куполом.

Питання, чи існував дах над кам'яним куполом, надзвичайно складне. Нам не вдалося знайти сліди від його конструкції. Та й вони не могли залишитись після зруйнування парапету — єдиного місця для їх опори. Відсутність же слідів на куполі та наявність навколо нього кам'яного жолоба з водометами не заперечує існування даху. По-перше, купол такої конструкції не повинен був сприймати якесь навантаження, а по-друге, прикладом відведення атмосферних опадів жолобами при наявності даху у XVI ст. може бути башта Денна того ж замку³⁷. Тому Г. Логвин має рацію, припускаючи, що над кам'яним куполом Рожанки був ще й дах.

Особливе місце в матеріалах дослідження башти належить виявленим на її білокам'яних деталях каменярським знакам. Враховуючи, що така епіграфіка становить окрему тему дослідження, обмежимося лише спробою систематизації знайдених знаків згідно з будівельними етапами (рис. 10). Серед знаків

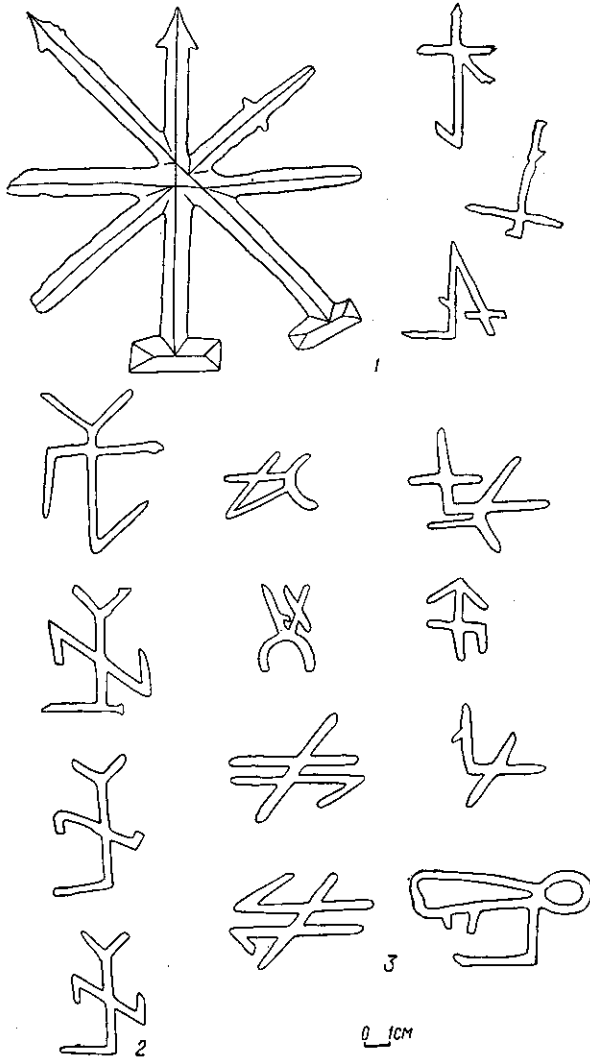

Рис. 10. Каменярські знаки на білокам'яних блоках архітектурних деталей башти Рожанки та прибудови: 1 — каменярські знаки 1395—1399 рр.; 2 — каменярські знаки 1404—1410 рр.; 3 — каменярські знаки 1495—1505 рр.

один надзвичайно загадковий. Він не схожий на всі інші як за характером рисунка і розміром, так і за розміщенням на порталі. На перший погляд знак нагадує восьмикутну зірку, але при детальному вивченні в ньому можна мітити перехрещені списи та меч. Розмір цього знака перебільшує інші (навіть взагалі відомі на спорудах замку) у чотири-п'ять разів. На відміну від звичайних каменярських знаків, що займають на білокам'яних деталях скромні, малопомітні місця, згаданий знак у ви-

³⁷ Registr... Roku, 1544, стор. 22.

гляді восьмикутної зірки розміщено на видному місці головного фасаду порталу.

До результатів дослідження башти слід залучити історичні дані з метою виявлення хронологічних меж її перших трьох етапів. Як відомо, останній литовський князь Федір Корятович покинув Поділля у 1393 р.³⁸ Ці землі перейшли до великого князя литовського Вітовта, який частину їх з головним містом Кам'янцем продав Владиславу Ягайлу. Останній же віддав їх у заставу краківському воєводі Спитці з Мельштина³⁹. З 1395 р. Спитко на правах «подільського князя» став піклуватися про внутрішнє впорядкування свого краю, обороняючи його від татар. З цією метою він у 1397 р. налагодив особисті зв'язки з молдавським воєводою Стефаном. З цього часу Спитко не займався польськими справами і майже не з'являвся у Кракові. Цікаве зауваження щодо цих подій наводить В. Гульдман. Діставши подільські землі, надто скоро Спитко вступив у конфлікт з Ягайлом. Приводом до цього стали оборонні споруди, які почав будувати новий правитель⁴⁰. Можливо, такий задум і належав Ягайлу, який хотів на східних кордонах мати надійну оборону⁴¹, але втілення його в життя Спитком викликало у першого незадоволення. Тим більш, що на той час він почав побоюватись славнозвісного рицаря — краківського воєводу, підозрюючи його в честолюбстві. Передчасна смерть Спитка у 1399 р. в битві з татарами на Ворсклі раптово обірвала його діяльність⁴².

Якщо наведені історичні факти є непрямим доказом того, що перебування Спитка на Поділлі з 1395 до 1399 р. пов'язане зі столицею цього краю, а будівництво оборонних споруд — з територією замку, то згадка у 1615 р. під час огляду Кам'янецького староства про те, що Спитко, піклуючись про прибуток кам'янецької общини, дав місту право третину мірки від помолу на млині на річці Смотричі одержувати для потреб міста та його укріплення, стає вже прямим доказом цього висновку⁴³.

Розпочате Спитком будівництво відновилося, цілком ймовірно, невдовзі після 1399 р. На це вказує характер стику мурувань першого та другого будівельних етапів*. Крім того, навряд чи Владислав Ягайло затримав би надовго спорудження оборонних укріплень на землях, які треба було захищати від замаху з боку Угорщини. Тому припустити, що другий будівельний етап стався за Владислава Варненчика, сина Ягайла, тобто через 35—40 років, здається нам неможливим. Правдоподібніше, що він відбувся з 1404 до 1410 р., бо пізніше, саме з 1410 р., цими землями володів Вітовт⁴⁴. Останні ж чотири роки життя Владислава Ягайла (1431—1434 рр.) були заповнені військовими подіями, зв'язаними з відібранням у литовців подільських земель, а це не могло сприяти проведенню будівельних робіт.

Щодо третього будівельного періоду, верхньою хронологічною межею якого був 1505 р., то тут слід згадати стан замку за описом 1494 р.

³⁸ A. Sokołowski. Dzieje Polski, t. II. Warszawa, 1900, стор. 40; В. Гульдман а н. Вказ. праця, стор. 178.

³⁹ M. Baliński. Spytko z Meisztyna i ród jego. Opowiadania historyczne.— Biblioteka Warszawskaj, 1884, III, стор. 298; Н. Молчановский. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. К., 1887, стор. 236; A. Sokołowski. Вказ. праця, стор. 40.

⁴⁰ В. Гульдман. Вказ. праця, стор. 179.

⁴¹ M. Baliński. Вказ. праця, стор. 299, додаток 2.

⁴² В. Гульдман. Вказ. праця, стор. 179.

⁴³ A. Jabłoński. Źródła dziejowe, t. V. Warszawa, 1877, стор. 16.

* В південно-західній бійниці другого ярусу башти, що збереглась у своєму первісному вигляді, на білокам'яному блоці з прорізом у вигляді перевернутої замкової щілини, добре простежуються розчини мурувань двох етапів. На розчині першого етапу, вставлено блок, на другому складено склепіння над ним. Проте другий розчин ніде не трапився зверху першого. Це могло б свідчити про значний відрізок часу між їх появою і про пошкодження незакінченого мурування першого будівельного етапу.

⁴⁴ В. Гульдман. Вказ. праця, стор. 182.

Як зазначалось, через безперервні напади татар замок був в поганому стані. Отже, навряд чи відбулись в ньому будівельні роботи, заплановані на Піотрківському сеймі у 1463 р.⁴⁵ На нашу думку, складання опису мало ті наслідки, що єпископ Креслав виділив кошти на відновлення Кам'янець-Подільського замку. Тому хронологічними межами цього етапу слід вважати 1485—1505 рр.

Підсумовуючи наведені історичні дані, можна відтворити таку картину будівництва башти Рожанки в світлі нових досліджень.

У 1395 р. краківський воєвода Спитко почав розбудову замку в північно-східному напрямку. На межах майбутньої території він закладає башту Рожанку, яку встигає підняти лише на 10 м. Її верхні три яруси лишаються незакінчені. На цьому етапі башта Рожанка набуває такого вигляду. Її перший ярус, нинішній підвал, круглий всередині та квадратний зовні, за допомогою тропів переходив у циліндричний об'єм другого та третього ярусів. Бійниці в них мали світловий проріз у вигляді перевернутої замкової щілини. Вхід до башти був з другого ярусу через згаданий вище поргал з «загадковим» знаком. Сполучення з першим та третім ярусами здійснювалось по приставних дерев'яних сходах. Північний оборонний мур, що йшов на схід від башти, було зведено тоді ж на повну висоту з зубцями та відкритим з боку двору бойовим ходом.

Навряд чи буде колись відомо, яким передбачалось закінчення башти Рожанки, але другий будівельний етап (1404—1410 рр.) органічно продовжив втілення за-

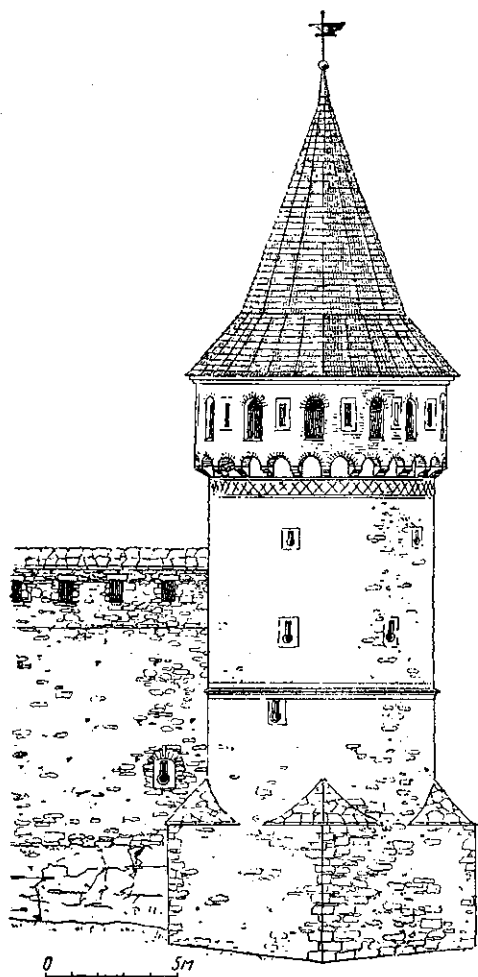

Рис. 11. Башта Рожанка у першій чверті XV ст. Північний фасад. Реконструкція автора.

думу попереднього будівничого. Башта з високим конусоподібним дахом піднеслась на висоту 30 м (рис. 11). Її струнке циліндричне тіло з чотирма бойовими ярусами на висоті 17 м вінчалось характерною для того часу романською аркатурою — цегляними арками на білокам'яних кронштейнах. Вони несли кам'яний парапет п'ятого ярусу, облицьований зовні цеглою. В ньому було 12 видовженої форми бійниць, які закривались захисними щитками та стільки ж вузьких бійниць-щілин між ними. Цей надзвичайно бойовий за виглядом ярус підкреслювався навколо башти під кронштейнами тинькованим різнокольоровим поясом. Окремі частини фасаду прикрашались аналогічним орнаментом. На четвертому ярусі східного фасаду, де зараз віконний проріз, орнамент опоясував виступаючу машикулю, навісний вогонь якої заважав противнику просуватися по дорозі повз башту. В зв'язку з тим, що рівні ярусів башти

⁴⁵ Гульдман. Вказ. праця, стор. 182.

не співпадали з бойовим ходом оборонних мурів, сполучення між ними здійснювалось за допомогою внутрішньостінних сходів. Вони виводили на бойовий хід мурів, який тоді було перероблено на внутрішньостінний. Це був характерний прийом оборонного будівництва того часу. Аналогічний хід, але пізнішого часу, зберігся частково на мурах Польської брами у Кам'янці.

Слід відзначити, що Рожанка на той час являла собою повну аналогію відомим краківським баштам, побудованим у XIV ст., з яких три

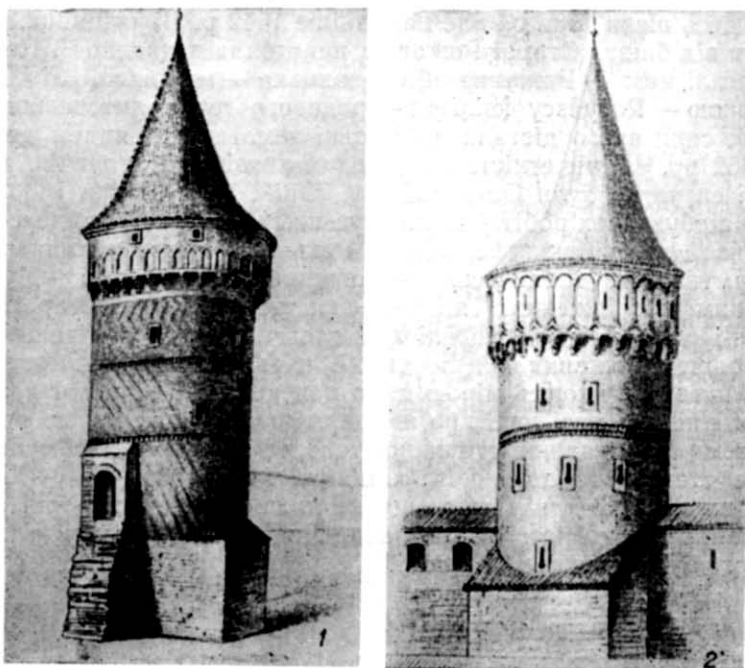

Рис. 12. Башти Позументиків (1) та Зброярська (2) у Кракові XIV ст.

збереглись до нашого часу (рис. 12). Подібність їх полягала не тільки в об'ємно-просторовому рішенні, яке давало сполучення круглої башти з мурами та перехід кубічного об'єму до круглого за допомогою тропів. Схожими були також їх завершення — парапет на аркатурі та білокам'яних кронштейнах, форма бійниць, декоративний пояс під кронштейнами та орнаментовані мотиви на фасадах. Навіть хід по оборонних мурах — внутрішньостінний — був ідентичний ⁴⁶.

Другий будівельний етап можна вважати розквітом башти Рожанки. Як довго вона проіснувала в такому вигляді, невідомо, але в 1494 р., коли складено опис замку, башта, разом з іншими його спорудами, була вже пошкоджена. Відновлення її та часткова реконструкція, що сталися в 1495—1505 рр., пов'язані з добудовою перед її південним фасадом триповерхової споруди. Завдяки цьому перехід на північні мури став здійснюватись уже через неї, а внутрішньостінний хід зі сходами в стінах башти було закладено. Тоді ж переробили зовні нижній ярус башти, бо для будови муру з «таємним ходом» перешкоджали його зовнішні кути з тропами. З появою цього муру дорога, що проходила повз башту, була частково перекрита склепінням «таємного ходу». Зникла необхідність в навісному вогні з машикулі і на її місці з'явилося згада-

⁴⁶ ВИА, т. 4. Л.—М., 1966, стор. 552; A. Sokołowski. Вказ. праця, т. II, стор. 155, 164.

не вікно, а над ним кам'яна плита з написом, який в надзвичайно стислій формі сповіщав біографічні відомості про башту.

Дальші будівельні роботи на Рожанці мали ремонтний характер. За турків її верх було пошкоджено і відновлено. У XVIII ст., у зв'язку з добудовою західного бастиону, південно-західні камери бійниць були перетворені на ніші, а коли башту переобладнали під мешкання бурграбія — підстарости, на другому ярусі зробили вікна, а в стінах влаштували камін. Інші роботи XIX ст. — засипка підвалу та незначні підмуровки — не вплинули на її вигляд.

Слід спинитись ще на назвах башти — Рожанка або Ружицька, які виникли десь після 1505 р., але не пізніше 1542 р. Вірогідніше, що вони перейшли від башти Старої Рожанки, що стояла недалеко⁴⁷. Походження ж взагалі назв — Рожанка або Ружицька — можливо, слід зв'язувати з назвою — *Rożuńscy książęta* — родового герба литовського князя Корята⁴⁸, сини якого дістали подільські землі з Кам'янцем десь після 1351—1362 рр.⁴⁹ Причетність литовських князів Корятовичів, з яких у Кам'янці спочатку були Олександр та Юрій, а потім (до 1393 р.) Федір⁵⁰, до відбудовчих робіт у давньоруському замку⁵¹ очевидна, а звідси й, можливо, до будівництва Старої Рожанки. Назва останньої могла трансформуватись: Рожинська — Рожанка, Ружинська — Ружицька. Проведеним дослідженням північно-західної ділянки Старого замку Кам'янця-Подільського виявлені хронологічні етапи будівництва його рогової башти Рожанка, відтворено її первісний вигляд, встановлена первісна назва та якоюсь мірою дано пояснення її сучасної назви. Але головним є те, що нові дані про неї зараз стають ключем до розв'язання проблеми формування історичної топографії всього ансамблю. Встановлення етапу розбудови його кам'яних укріплень — XII—XIII ст. — має надзвичайно важливе значення не лише у розкритті архітектурної та військово-інженерної історії Кам'янець-Подільського замку, а й взагалі оборонного будівництва на Україні.

Е. М. ПЛАМЕНИЦКАЯ

Исследование Каменец-Подольского замка

Резюме

В статье рассмотрены вопросы, связанные с историей строительства и датировкой одного из ранних сооружений Каменец-Подольского замка — башни Рожанки, расположенной в его северо-западной части.

На основании эпиграфического источника — каменной плиты с латинской надписью, анализа архивных материалов, архитектурно-археологического исследования, изучения характера кладки и строительных растворов — автору удалось определить этапы строительства и графически реконструировать первоначальный вид памятника. В отличие от предыдущих датировок — 1505 г., XVI в. и 1707 г. — выяснилось, что башня была начата в 1395—1399 гг., возобновлена в 1404—1410 гг.

В результате изучения имеющихся данных автор приходит к выводу, что в латинской надписи указан не 1707 г., а 1505 г., который связан не с основанием башни, а с ее третьим строительным этапом. Первоначальные названия башни («Владиславская» и «Креслава») связаны с именами Владислава Ягайла — ее основателя и Креслава, на

⁴⁷ Див. *Regestr... Roku, 1542*, стор. 16. Приклади, коли назва зруйнованої башти переходить на ту, що стоїть поруч, є навіть в Кам'янець-Подільському замку: назва башти Чорної, зруйнованої за турків, перейшла на Башту Нову, що стояла недалеко від неї.

⁴⁸ К. *Niesiecki. Herbarz Polski*, т. VIII. Lipsk, 1841, стор. 167.

⁴⁹ Н. Молчановский. *Очерк о Подольской земле до 1434 года*. К., 1887, розділ VII, стор. 174—175, 193—195.

⁵⁰ А. Сементовский. *Вказ. праця*, стор. 39; Н. Молчановский. *Вказ. праця*, стор. 195.

⁵¹ Е. М. Пламеницька. *Про час заснування Кам'янець-Подільського замка-фортеці*. — *Слов'яно-руські старожитності*. К., 1969, стор. 137, 144; Е. М. Пламеницька. *Початкові етапи будівництва Кам'янець-Подільського замка*. — *Матеріали Третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Львів, 1970, стор. 141, 142.

чи средства осуществлялась ее частичная реконструкция. Нынешнее название башни, вероятно, перешло от рядом стоявшей более древней башни — Старой Рожанки. Само же слово Рожанка, возможно, происходит от названия родового герба князя Коряты, один из сыновей которого мог иметь отношение к строительству Старой Рожанки.

Данные, полученные в результате исследования северо-западного участка замка, вносят новое в историю его ансамбля, важны для изучения проблемы формирования его исторической топографии. Выяснение этапа расширения древнейшей части замка — его каменных укреплений XII—XIII вв. — имеет большое значение в изучении оборонного зодчества Украины.

В. Л. ЗУЦ

Громадянська община ольвіополітів догетського часу

У відомому дослідженні В. В. Латишева про історію і державний лад Ольвії в зв'язку з складом її населення згадується і громадянська община ольвіополітів, але автор обмежився лише переліком питань, які стосуються її та на які тогочасні джерела не могли дати відповіді¹. Нині наука має в своєму розпорядженні не тільки багато нових епіграфічних джерел, а й величезну кількість археологічних матеріалів. Це результат багаторічних систематичних розкопок городища і некрополя Ольвії, а також залишків поселень античного часу на території Нижнього Побужжя. І хоча й тепер ще не на всі питання, поставлені В. В. Латишевим, можна дістати відповідь, але наявні матеріали дають змогу підійти до висвітлення розглядуваного питання на ширшій джерельній базі й торкнутись таких його сторін, які в минулому були поза увагою дослідників.

Основу населення Ольвійської держави, як і взагалі всякого античного поліса, становили вільні повноправні громадяни, які іменували себе ольвіополітами (ΟΙ ΟΛΒΙΟΠΟΛΙΤΑΙ), про що говорить Геродот² і свідчать ольвійські написи (ΙΡΕ, Ι², 20, 21, 198, 325, 326; ΗΟ, 3—7, 9, 14, 15, 38, 41)³.

Форма ΟΛΒΙΟΠΟΛΙΤΑΙ виникла від назви поліса ΟΛΒΙΟΠΟΛΙΣ. На одному з написів римського часу (ΙΡΕ, Ι², 46, фр. а) В. В. Латишев реконструює її досить переконливо: [ΟΛΒΙ]ΟΠΟΛΙΣ. На такому масовому матеріалі, як монети, вміщували скорочене найменування поліса в називному відмінку (ΟΛΒΙΝ), відоме на ранніх ольвійських монетах.

Терміни «ольвіополіт», «ольвіополіти» є в епіграфічних документах й інших грецьких центрів: метрополії Ольвії — Мілета, а також Коса (ΙΡΕ, Ι², 77), Тенедоса (ΙΡΕ, Ι², 78), Візантії (ΙΡΕ, Ι², 79), Херсонеса (ΙΡΕ, Ι², 345, 346), Тіри, Делоса⁴. Відомо надгробок римського часу, який поставив у Томах своєму синові Сатіру⁵ ольвіополіт Понтік. В літературній же традиції громадяни Ольвії звичайно фігурують як борісфеніти (від поширеної у власне Греції назви Ольвії — Борісфен), що засвідчили Геродот, Діон Хрїсостом, Лукіан Самосатський, Діоген Лаєрський, Стефан Візантійський, Макробій⁶. Цей етнікон відомий і в

¹ В. В. Латишев. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. СПб., 1887, стор. 226.

² Herod., IV, 18. Ольвіополітами називає ольвійських громадян і автор «Історії Августів» (кінець IV ст. н. е.) (Antoninus Pius, 9).

³ Див. також пам'ятний напис II ст. до н. е. антиохійцю Гераклеонові, синові Ніка, на золотій пластинці (ЗОИИД, т. XX, 1897, V, стор. 17).

⁴ Б. Н. Граков. Матеріали по історії Скифії в грецьких надписях Балканського полуострова в Малой Азії. — ВДИ, 1939, № 3, стор. 264—265, № 35 (а також, ймовірно, № 36 і 37), стор. 257—258, № 23 (та, вірогідно, № 24); А. И. Фурманская. Новый эллиграфический памятник из Тира. — СА, № 4. М., 1960, стор. 173—179.

⁵ Б. Н. Граков. Вказ. праця, додаток, № 4.

⁶ Herod., IV, 18, 78 і 79; Dio Chrys., Or. XXXVI; Luc. Tox., 61; Diog. Laert., IV, 7, 46; Steph. Byz. s. v. ΒΟΥΣΘΕΝΗΣ; Mascr. Saturn, I, 11, 33.